

В. М. Гром
(Рівне)

СОЦІОПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Після десяти років «золотої спокою» повстання під керівництвом Б. Хмельницького стало для польської держави великим випробуванням. Однак не можна думати, що воно було цілковитою несподіванкою. Для вдумливих спостерігачів не складало таємниці, що в українських землях Речі Посполитої на соціально-економічному і політичному ґрунті визрівав небезпечний конфлікт.

Як і раніше, основною рушійною силою тут виступало козацтво, яке ще перед 1648 роком виношувало плани антипольського повстання і робило певні практичні кроки в цьому напрямі.

Історики не сумніваються щодо провідної ролі Богдана Хмельницького серед незадоволених, але не всі звертають особливу увагу на особисті переживання майбутнього гетьмана, що виявилися, як пише І.Рибчин, дуже важливими з точки зору соціопсихологічної динаміки. До 1647 р. це був цілком лояльний до польського керівництва сотник, який користувався пошаною не лише в Україні, але й за її межами. Більше половини свого життя він провів у козацькому стані, не піднімаючись ніколи на повстання проти Речі Посполитової, про що сам завляв у 1648 р. Ось чому неретворення його в месника не тільки за власні кривди, але й за гноблення всього українського народу, а з часом і у видатного державного діяча, становить надзвичайно цікавий сюжет для дослідників історії Визвольної війни середини XVII ст.

Яким чином Богдану вдалося поєднати особисте і загальнонародне, направити велику енергію народних мас в один могутній потік? Або ж, як запитує В. Липинський, «в який спосіб зумів він, досі один єдиний, запрягти всю велику, перед тим роз'єдану, здеморалізовану, розбиту націю українську до спільної праці національної, до будови власної держави?» Відповіді на ці питання не такі прості, як це видається на перший погляд. Адже, за висловом Є. Маланюка, момент очолювання, провідництва в нашій історії майже ніколи не мав характеру органічно-закономірного. Народне тіло народжувало «голову» тільки спорадично, винятково, — чи то був Богдан Великий, чи Тарас Шевченко.

Цікаві спостереження на цю тему знаходимо у працях тих українських дослідників — істориків, філософів, психологів, політологів, культурологів, — які протягом значного періоду міжвоєнних і післявоєнних років змушені були працювати в умовах еміграції (І.Боршак, Д.Дорошенко, М.Кордуба, В.Крупницький, В.Липинський, Є.Маланюк, І.Мірчук, О.Оглоблин, І.Рибчин, М.Шлемкевич, В.Янів та ін.).

Як правило, праці названих авторів ґрунтуються на широкій джерелознавчій та історіографічній основі, підготовлені на солідному науковому рівні з врахуванням висновків і кращих досягнень тогочасної європейської і світової науки. Тому і сьогодні вони викликають значний інтерес у читачів.

Насамперед, відзначимо деякі відмінності у розумінні дослідниками взаємозв'язку діяльності видатних осіб із конкретною

історичною епохою, в якій вони жили і діяли. Так, якщо в радянській історіографії на перше місце незаперечно висувався як єдиновірний класовий підхід з наголосом на соціально-економічних аспектах, то українські учені в еміграції широко аргументували важливість політичних, національно-релігійних, духовних і навіть географічних аспектів. Найчастіше вони віддавали перевагу аналізу тих національно-релігійних і соціопсихологічних чинників, які й визначають «взаємовідносини між вагою особистості і маси». При цьому, як зауважує Б. Крупницький, поява геніального історичного діяча дуже часто визначається, як «ласка Божа, що завжди має в собі щось несподіване, таємне, чудесне».

З іншого боку, Б. Крупницький підкреслює необхідність існування співзвучності, пов'язаності такого діяча з конкретною епохою, яка створює підґрунтя для провідництва. Без підготовленого ґрунту сила генія залишиться безплідною, пропаде, бо не тільки діяч має визнати добу, але й доба визнати діяча. У випадку з Богданом Хмельницьким, пише вчений, геніальний діяч і героїчна доба знайшли себе.

Блискуча постать козацького гетьмана становить значний інтерес і з точки зору української ментальності та етнопсихології. Це найкраще помітно у порівнянні його з відомим попередником, виходцем із західноукраїнських земель Петром Сагайдачним. Такий порівняльний екскурс здійснив український публіцист і мислитель М. Шлемкевич. Гетьман П. Сагайдачний, зауважує він, будучи раціональним організатором запорозької військової сили, в своїй обережності не відважився кинути її у боротьбу проти Польщі і ціле своє життя пив кумис, подаваний йому польською рукою. Натомість, Богдан Хмельницький — це типова персоніфікація українського сходу, і по життєвій поставі і по душевному складу. Вже сама поява його на державно-політичних верхах українського життя засвідчила не шлях свідомого і розумного зусилля, але шлях раптових пробуджень, несподіваних вітхень, чудесних осяянь. В цілому у постаті Богдана є щось бароково-стихійне, щось із потужності внутрішнього, ще не збагнутого багатства української душі. Його кипучий, пристрасний темперамент іноді ламає межі звичайної пристойності, прийнятої міри і виходить далеко за межі тільки розумної пересічності, в сфери, доступній тільки для генія.

Знайомлячись із характеристичними оцінками обох козацьких гетьманів, доречно нагадати і про дослідження в українській зарубіжній історіографії особливостей історичного розвитку

цього «українського сходу». Очевидно, у розрізі нашої теми мова йде, насамперед, про козацьку Україну, що знаходилася на межі із «Диким полем», або ж на Великому кордоні (Я. Дашкевич). Українське суспільство тут розвивалося в особливих умовах, і це не могло не позначитися як на його ментальності в цілому, так і на формуванні і розвитку козацтва — «соціальної групи з виразно динамічним характером», що виникла на основі прагнення до особистої свободи. «Україна — ця таємнича, загадкова країна чорнозему й урожайних степів, була географічною базою виникнення незвичайних соціопсихічних явищ, що відзначаються незбагненою динамікою» (І. Рибчин).

Взагалі для української західної історіографії та політології розробка проблеми «Україна між Сходом і Заходом» є однією із найважливіших. Йдучи за історіографічною традицією, яку заклав ще М. Драгоманов, українські учені в еміграції плідно розробляють теоретико-методологічні, історичні, історико-церковні та геополітичні аспекти цієї проблеми (В. Липинський, Б. Крупицький, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський та інші).

Отже, приглядаючись до Богдана, як до типового представника українського козацтва, дослідники виділяють у нього характерні риси справді «людини надзвичайного формату».

Як відомо, неординарність постаті козацького гетьмана відзначалася уже сучасниками. У новіші часи його глибокий психологічний опис як людини та діяча в українській історіографії здійснив М. Грушевський, у польській — Л. Кубаля. До речі, подану їм польським істориком характеристику Б. Хмельницького М. Грушевський вважав «дуже проникливою». «Сеї незрівняний темперамент, надзвичайна енергія, рухливість, вражливість, сильно розвинена фантазія, легкість гадки, нахил до гіперболізу. Незвичайний хист психологічного впливу, сугестії, з сильним ухилом до лицедійства. Неперебірчивість і безоглядність в засобах, свобода від яких небудь моральних обмежень. Незвичайне, неймовірне прив'язання до влади як догмат життя», — все це «вхоплене дуже вірно».

Подібні характеристики, що підкреслюють геніальність керівника Хмельниччини, знаходимо і у публікаціях українських учених в еміграції. Зокрема, з точки зору соціопсихології викликає певний інтерес монографія І. Рибчина «Динаміка українського козацтва» (Мюнхен, 1970). Із сторінок цієї книги перед читачем постає образ вождя, якому судилося здобути визначні перемоги і зазнати великих розчарувань та душевних потрясінь. Коротко основні аторські висновки можна звести до наступної схеми.

На початковому етапі Визвольної війни «престиж і сугестивний вплив тієї незвичайної особистості були такі великі, що народні маси схвалили всі політичні і мілітарні ходи гетьмана», у тому числі, згодом зненавиджений союз із татарами. Перші козацькі перемоги під Жовтими Водами і Корсунем засвідчили «велику динаміку зусиль козацького гетьмана і надхненої нею козацької і народної маси». Однак, влітку 1648 р. гетьман проявив нерішучість і зволікання, причину яких автор вбачає у тих почуваннях пошани, що їх Хмельницький мав до особи польського короля під виховними впливами ранньої молодості. Та й пізніше в гетьмана «емоційні переживання, ненависть і взагалі ресантимент переважав раціональні елементи». А з 1651 р., внаслідок трагічного особистого переживання, «агресивний гін і енергія гетьмана значно послабли, його сила волі захиталася». (Подібне твердить і англійський історик К. Бікфорд О'Брайен, який пише, що «особиста трагедія була важким ударом для Хмельницького» і мала «дуже некорисний вплив на здатність гетьмана керувати військовими операціями»).

На окрему згадку заслуговує психологічний аналіз Переяславської Ради 1654 р. І. Рибчин виразно вбачає у перебігу переяславських подій занепад у козаків «почуття лицарської честі», динаміка якого «значно послабла в примусовому політичному положенні».

У наступних дипломатичних акціях Хмельницького з володарями сусідніх держав виявляється намагання гетьмана серед тодішніх несприятливих обставин утримати новозасновану козацьку державу. «Проте надто часте змінювання партнера, ухиляння від узятих на себе зобов'язань, стосування інтриг і недотримання засад у політиці за західноєвропейським зразком — бо тільки така політика могла увінчатися успіхом у тодішніх відносинах — все те привело до невдачі всіх тих політично-дипломатичних зусиль гетьмана».

Взагалі «динаміка козацького завзяття, яка досягнула такі знамениті успіхи на початку повстання в 1648 р., хилилася тепер, дев'ять років пізніше, до занепаду».

Як бачимо, спроби пояснення тих чи інших моментів у діяльності Б. Хмельницького з точки зору соціо- та етнопсихології є популярними у зарубіжних публікаціях. Бех сумніву, розуміння складності і неординарності постаті великого гетьмана є необхідною передумовою для створення повномасштабної картини Хмельниччини. Однак питання про те, в якій мірі

особистості переживання, настрої та емоції Богдана впливали на перебіг тих чи інших подій, має бути підпорядковане ретельному аналізу усєї сукупності обставин соціального, політичного, військового і міжнародного характеру, з врахуванням яких і доводилося приймати відповідні рішення козацькому гетьману.

Наприклад, необхідність майже трьохмісячної перерви у військових діях влітку 1648 р. глибоко аргументувалася українськими ученими в еміграції ще у міжвоєнний період (праці М. Кордуби, В. Петріва та ін.). У післявоєнний період на підтвердження реальності політики Богдана Хмельницького виступив Б. Крупницький, добрий знавець історіографічних та методологічних аспектів історії козацької України, О. Оглоблін, автор цікавих досліджень з Хмельниччини та інші дослідники. Сучасні західноєвропейські та американські історики українського походження (С. Величенко, Ф. Сисин, О. Субтельний та ін.) теж не стоять осторонь від обговорення актуальних питань історії Хмельниччини, життя та діяльності її керівника. Великі зміни в цьому напрямі відбулися і в Україні.

Усе це дає підстави стверджувати, що реальний, а не спотворений образ «козацького батька Богдана» може бути створений лише завдяки об'єднаним зусиллям дослідників різних поколінь, наукових шкіл і напрямів.